

21. Panayotova, M. (2022). Perspectives for European Democracy after the Lisbon Treaty – Pan-European Instruments of Deliberative and Participatory Democracy in the EU, *Nauchny trudove NA UNSS*, no 2, p. 183–200. (2022.09.10). URL: <https://www.unwe.bg/DOI/RESEARCHPAPERS/2022.2/RP.2022.2.10.PDF>

22. Rotar, N. (2015). Uczestnictwo polityczne obywateli Ukrainy: wymiar wyborczy, protestacyjny i dyskursywny, *Politeja*, № 2 (34/1), 107–143.

23. Scudder, M. F. (2021). Deliberative Democracy, More than Deliberation, *Political Studies*. (2022.07.18). URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/003232172111032624>

24. Stefania, L. (2022). Organised civil society's vision for the future of Europe – The role and activities of the EESC within the Conference on the Future of Europe, European Economic and Social Committee. Belgium. Retrieved. (2022.09.12). URL: <https://policycommons.net/artifacts/2608556/organised-civil-societys-vision-for-the-future-of-europe/3631072/>.

25. von Ondarza, N., Ålander, M. After the Conference on the Future of Europe: Time to Make Reforms Happen, *SWP Comment*, no. 49. (2022.09.03). URL: <https://www.econstor.eu/handle/10419/263360>.

Матеріал надійшов до редакції 25.07.2022 р.

УДК 323.21(477)"2022"

Наталія Хома,

доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології та міжнародних відносин,
Національний університет «Львівська політехніка»,
nataliia.m.khoma@lpnu.ua

ORCID ID: 0000-0002-2507-5741

DOI 10.29038/2524-2679-2022-03-252-273

ГРОМАДСЬКИЙ АКТИВІЗМ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ: СТРУКТУРА, ФОРМИ, МОЖЛИВОСТІ

Мета дослідження – концептуалізація активізму воєнного часу, визначення його місця в системі громадського активізму. Активізм воєнного часу проаналізовано на прикладі відкритої збройної агресії росії проти України 2022 р. Робота ґрунтується на івент-аналізі, а також в умовах воєнного часу проведено польові дослідження. Крізь призму теорії та традиції громадського активізму аргументовано доцільність

виділення в системі громадського активізму такого типу, як активізм воєнного часу. Виокремлено його специфічні завдання, механізми їх виконання, ризики тощо. Активізм воєнного часу визначено як мережу ініціатив громадян, їх взаємодій (взаємодії з військовими підрозділами, урядовими та неурядовими інституціями, міжособистісні взаємодії тощо) щодо протидії агресору, збереження життя й здоров'я громадян, інфраструктури тощо. Цей вид активізму позиційовано як такий, що виникає винятково як відповідь демократичної спільноти на збройну агресію та реалізується в умовах воєнного часу. Усі характеристики воєнного активізму представлені як такі, що зумовлені особливостями воєнного часу. Наголошено, що активізм воєнного часу: а) територіально обмежується кордонами держави, щодо якої здійснено збройну агресію, а поза цих кордонів набуває формату антивоєнного активізму; б) реалізується як у реальному, так і у віртуальному вимірах; в) має потенціал об'єднання демократичної громадськості в загальнопланетарному масштабі. Структурна модель громадського активізму воєнного часу представлена як поєднання трьох підсистем: фронтова, тилова, закордонна. При цьому кожна підсистема поєднує громадський активізм в онлайн-та офлайн-форматах.

Ключові слова: громадський активізм; війна; воєнний час; активізм воєнного часу; Україна; російська агресія.

Khoma Nataliia,

Lviv Polytechnic National University,

ORCID ID: 0000-0002-2507-5741

PUBLIC ACTIVISM IN WARTIME

The aim of the study is to conceptualise the wartime activism, to determine its place in the system of public activism. Wartime activism is analysed on the example of Russia's open armed aggression against Ukraine in 2022. The investigation is based on event-analysis, as well as field research that was conducted under wartime conditions. From the perspective of the theory and tradition of public activism, the expediency of distinguishing in the public activism system of such a type as wartime activism is argued. Its specific tasks, mechanisms of their implementation, risks, etc. are identified. Wartime activism is defined as a network of citizens' initiatives, their interactions (interactions with military units, governmental and non-governmental institutions, interpersonal interactions, etc.) to counter the aggressor, save the lives and health of citizens, infrastructure, etc. This type of activism is positioned as the one that arises solely as a response of the democratic community to armed aggression and is realised in wartime. All the characteristics of wartime activism are presented as those caused

by the peculiarities of wartime. It is emphasised that wartime activism: 1) is territorially limited to the borders of the state against which armed aggression was committed, and outside these borders acquires the format of anti-war activism; 2) is implemented in both real and virtual dimensions; 3) has the potential to unite the democratic community on a global scale. The structural model of wartime public activism is presented as a combination of three subsystems: frontline, rear area, foreign; each subsystem combines public activism in online and offline formats.

Key words: public activism; war; wartime; activism; Ukraine; Russian aggression.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Війна – це аж ніяк не соціальний перформанс, а клубок з утрачених життів, каліцтв, роз’єднаних родин, зруйнованої інфраструктури, втрати всього напрацьованого, краху мрій, планів, фізичного й психічного здоров’я... Україна і її мирні громадяни від 24.02.2022 р. поза своєю волею були втягнені в орбіту війни. Ці події зуміли сколихнути весь світ – як демократичний, так і неоавторитарний, показавши істинні стандарти кожного актора світової політики.

Відповідь на війну – це передусім дії держави. Але вони посилюються громадянським суспільством, персональною мужністю багатьох громадян. Ці відповіді можуть бути різними: хтось захищає країну з летальною зброєю, хтось є волонтером у тилу, хтось – бійцем-хактивістом на кіберфронті, хтось словом, пензлем, графіті візуалізує проблему...

Громадський сектор особливо яскраво проявляє себе саме в умовах надзвичайних ситуацій. Свою винахідливість, творчий дух, жагу до життя українці вже демонстрували й під час Революції на граніті (1990), і в ході Помаранчевої революції (2004–2005) та особливо – у дні Революції гідності (2013–2014). Тоді весь світ облітали фото та відео музичних імпровізацій на жовто-блакитному піаніно (*перформанс*), колективного виконання державного гімну близько 500 тис. осіб у новорічну ніч 2014 р. (*гепенінг*), конструкції головної новорічної ялинки України, яка стала свідченням опору українців (*політична артінсталляція*) та ін. Про тогочасні креативні форми протесту українців написано немало [6; 7; 8]. Власне, до війни 2022 р. акціоністський формат протесту дуже добре вписувався в стратегію м’якої сили, ненасильницького опору, а також створював інформаційний привід, запуслав широке обговорення проблеми. Це формувало на міжнародній арені образ мирної України, коли зброю до рук примушує брати лише потреба відповісти на агресію.

Очевидно, що структура, характеристики громадського активізму за умов порушення суверенітету та територіальної цілісності країни державою-агресором істотно відрізняється від того активізму, який був навіть у найгостріші моменти української історії – Революції гідності, анексії Криму, проголошення незвідомих республік на теренах Луганської та Донецької областей України. Особливість цього активізму полягає в зростанні ризиків для життя, здоров'я, добробуту тощо цивільного населення через збройну агресію. Різноманітні громадські ініціативи відбуваються як на мирних територіях, так і поруч із ворогом.

Власне, до війни 2022 р. акціоністський формат протесту дуже добре вписувався в стратегію м'якої сили, ненасильницького опору, а також створював інформаційний привід, запуслав широке обговорення проблеми. Це формувало на міжнародній арені образ мирної України, коли зброю до рук примушує брати лише потреба відповісти на агресію. Порушення росією територіальної цілісності та суверенітету України в лютому 2022 р. зумовило не лише повну мобілізацію на рівні держави, а й максимальну консолідацію на рівні суспільства, появу численних нових форм соціальної взаємодії. Ці процеси потребують вивчення задля розуміння природи, особливостей, можливостей громадського активізму в умовах війни.

Проблема активізму воєнного часу в системі громадського активізму в соціальних науках практично не розглядалася. По-перше, на теренах сучасних демократичних держав досі не велися такого масштабу збройні зіткнення, як війна 2022 р. росії проти України. Відтак не було емпіричного матеріалу, який би став основою для вивчення громадського активізму в момент відкритого збройного протистояння на теренах демократичної держави. По-друге, нині інтернет-комунікація перебувають на такому високому рівні, що навіть під час війни уможлиблюється велетенська кількість громадських ініціатив, взаємодопомоги, яка ґрунтується на довірі. По-третє, в Україні за три десятиліття незалежності сформувалося демократичне громадянське суспільство, утворилися стійкі горизонтальні мережі, накопичено доволі значний соціальний капітал, населення здебільшого прихильне до зразків демократичної політичної культури, наявна чітка орієнтація на європейські цінності, розвинені мережі горизонтальних зв'язків, уміння швидко створювати нові мережі зв'язків, канали комунікації тощо. Вони стали рушійною силою опору українців російському агресору. Названі фактори роблять український кейс унікальним для вивчення активізму воєнного часу.

Мета статті – концептуалізація активізму воєнного часу та визначення його місця в системі громадського активізму. Це завдання досягається

шляхом аналізу активізму воєнного часу, який розгорнувся на тлі російської агресії проти України у 2022 р.

Методика дослідження. Представлене дослідження опирається на теорію та традицію громадського активізму. Вони концептуалізують різні типи активізму – від класичних, які мають давню історію, до новітніх, як-от: активізм у соціальних медіа [3], кіберактивізм [15], хактивізм [14] та ін. Дослідження враховує методологічні підходи теорії соціального руху, теорії колективної дії [1; 2; 4; 9; 10; 11; 12; 13; 16]. Узято до уваги нинішню інтеграцію онлайн- та офлайн-активізму [5]. У цій статті громадський активізм розглядається як система дій (як організованих, так і стихійних), спрямованих на досягнення певного соціально значущого результату, соціальні зміни завдяки колективним зусиллям.

У сучасному світі громадський активізм має широку спрямованість – екологія, протидія корупції, спорт, права людини, допомога біженцям... Спектр напрямів громадського активізму, його масштаби узалежнені від рівня демократії тієї чи іншої держави, панівних у певному суспільстві цінностей, зразків політичної культури. Той активізм, який проявляється в умовах відкритої збройної агресії, повною мірою можна позиціонувати як окремий елемент системи громадського активізму – активізм воєнного часу – з огляду на його особливі завдання, механізми реалізації, ризики тощо.

Дослідження опирається передусім на івент-аналіз, у межах якого зібрано, проаналізовано велику кількість даних про громадський активізм у перші тижні опору українців та інших народів російському агресору. Проведено включене спостереження за діями громадських активістів, взаємодію з ними в різних форматах. У межах такого польового дослідження з'ясовано особливості громадського активізму в умовах воєнного часу, виокремлено основні напрями діяльності в межах цього типу активізму. Також для оцінки громадського активізму в умовах воєнного часу проведено моніторинг та критичну оцінку контенту великої кількості груп у соціальних мережах і меседжерах.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Громадський активізм у воєнний час: зміст, структура

Очевидно, що структура, характеристики громадського активізму за умов порушення суверенітету та територіальної цілісності країни державою-агресором істотно відрізняється від того активізму, який був навіть у найгостріші моменти української історії – під час Революції гідності,

анексії Криму, проголошення незвідомих республік на територіях Луганської й Донецької областей України. Особливість цього активізму полягає передусім у зростанні ризиків для життя, здоров'я тощо, пов'язаного з тими чи іншими діями. Значна частина таких дій громадськості відбувається не в тихому тилу, а поруч із ворогом.

З одного боку, у структурі громадського активізму є масштабні волонтерські ініціативи, які мають юридичне оформлення, потужний інформаційний супровід, численний людський ресурс, певний репутаційний капітал тощо. З іншого боку, громадський активізм у період війни включає мільйони дій та взаємодій громадян, які діють поза організованими спільнотами, є стихійною й ситуативною ініціативою людей. Тобто є громадський активізм, організований, структурований та масштабний, із деякою історією функціонування, а є стихійний, ситуаційний. У випадку і першого, і другого типів громадського активізму воєнного часу очевидні патріотичні, гуманістичні мотиви. Саме вони активізують громадян у виборі моделі поведінки, що передбачає безоплатну діяльність задля певного соціально важливого результату. Водночас не можемо не вказати, що війна провокує й різні формати недоброчесної, злочинної поведінки. Ідеться про різні шахрайства під прикриттям нібито громадських ініціатив. Зазвичай вони пов'язані зі збором коштів на потреби армії, постраждалих і под.

Кейс України 2022 р. з високою ймовірністю стане підґрунтям для розширення теорії громадського активізму з огляду на появу численних нових форматів дій. Багато з них у мирний час були б чимось неприйнятним. Однак зовнішня агресія вимагає нових форматів активізму – часто стихійних, подекуди радикальних, самоорганізованих, із ризиком для життя й здоров'я. Власне, у нашому аналізі ми хотіли б не лише вказати на можливість добре організованого волонтерського руху, а й звернути увагу на низовий рівень громадських ініціатив.

Активізм воєнного часу є надзвичайно динамічною, швидко змінюваною мережею різноманітних ініціатив громадськості, взаємодій громадян між собою, а також з військовими підрозділами, урядовими та неурядовими інституціями, іншими суб'єктами задля протидії агресору, збереження життя та здоров'я громадян, інфраструктури тощо. Активізм воєнного часу може позиціюватися як елемент системи громадського активізму, що виникає у відповідь на збройну агресію.

Усі характеристики такого виду активізму зумовлені особливостями й потребами воєнного часу. Через характер подій, які спричиняють появу такого типу активізму, він виникає дуже стрімко та має певну тривалість у часі (період оголошеного владою воєнного часу), має враховувати

різноманітні обмеження (наприклад комендантська година, ризики замінування території чи об'єкта). Це відрізняє його від інших типів активізму, які зазвичай зорієнтовані на довготривалий формат в умовах миру. Военний активізм обмежується територією, на якій запроваджений военний стан, а поза цих кордонів набуває формату антивоєнного активізму.

Активізм воєнного часу об'єднує різноманітні формати онлайн- та офлайн-активізму. Структурну модель громадського активізму воєнного часу ми розуміємо як поєднання трьох підсистем: 1) фронтової, 2) тилової, 3) закордонної. Кожна підсистема поєднує громадський активізм в онлайн- й офлайн-формати. Особливістю активізму воєнного часу є його перспектива переформатуватись у поствоєнний активізм, спрямований на повоєнну відбудову країни та інші завдання.

Із початком збройної агресії росії українська громадськість найбільш активно долучалася до таких форм громадського активізму, як волонтерство на підтримку армії; фінансова допомога, передусім армії, закладам охорони здоров'я; протидія дезінформації; допомога вимушеним переселенцям (житло, одяг, базові речі, медикаменти, транспортні перевезення тощо). Це лише верхній щабель у системі громадянського активізму в умовах війни.

Активізм *фронтового* напряму включає широкий комплекс дій населення, бізнесу, неурядових організацій, церкви та інших акторів для національного спротиву на тій території, де ведуться бойові дії. Їх можна згрупувати за напрямками: 1) різні форми підтримки населенням Збройних сил України; 2) вступ цивільного населення до територіальної оборони, добровольчих підрозділів; 3) протидія ворогу (дезінформація, знищення чи захоплення зброї, блокування доріг для проходження техніки, організація масових мирних протестів проти окупантів тощо); 4) сприяння в евакуації цивільного населення через відкриті «зелені коридори»; 5) доставляння гуманітарних вантажів, вивезення поранених; 6) пошук дітей, котрі зникли або загубилися, та дорослих, із якими втрачено зв'язок, самотнім людям похилого віку; 7) організація поховання загиблих; 8) порятунок заблокованих тварин й ін. Цей активізм є небезпечним для життя та здоров'я з огляду на терористичну модель поведінки російської армії, заміновані дороги й будівлі, а також викрадення, арешти, катування, розстріли громадян (причому як українців, так і іноземних). Показово, що в ситуації, коли всі ініціативи різних державних і недержавних суб'єктів не давали результату, виконати певні завдання брали на себе представники духовенства різних конфесій. Яскравим прикладом став блокадний Маріуполь, куди спробу доставити гуманітарний вантаж упродовж багатьох днів робили навіть залучаючи представників духовенства.

У реалізації частини ініціатив громадськості велику роль відіграють канали інтернет-комунікації, через які, наприклад, удається знайти транспорт для евакуації, допомогти виїхати із зони ведення бойових дій людям з інвалідністю, доставити продовольство тим, хто не може з різних причин залишити місце проживання, випустити із закритих приміщень домашніх тварин, допомогти з ліками й т. ін.

Активізм *тилового* напряму включає широкий комплекс різнопланових дій суб'єктів громадянського суспільства, які можна згрупувати за напрямками: 1) матеріально-технічна підтримка армії, добровольчих батальйонів (їжа, медикаменти, шоломи, бронежилети, прилади оптико-електронних систем, військовий одяг тощо); 2) вступ цивільного населення до різноманітних добровольчих підрозділів; 3) гуманітарна, інформаційна та інша підтримка вимушених переселенців; 4) робота на інформаційному фронті: протидія дезінформації, надсилання скарг із вимогою заблокувати ті групи в соціальних мережах і менеджерах із деструктивним контентом тощо; 5) перевезення гуманітарних вантажів із-за кордону та передача їх за призначенням; 6) допомога в евакуації цивільного населення із зони бойових дій, розміщення вимушених переселенців; 7) координація потоків вимушених переселенців на різні пункти пропуску державного кордону залежно від їх завантаженості на конкретний момент; 8) підписання петицій, відкритих листів та інші формати комунікаційного активізму; 9) медичне, медико-психологічне консультування, психологічна допомога тим, хто залишається в зоні бойових дій (засобами онлайн-комунікації), вимушеним переселенцям; 10) допомога під час очікування в пунктах пропуску на західному кордоні України (розгортання пунктів обігріву, харчування тощо); 11) порятунок залишених домашніх тварин (їх перетримка, пошук нових господарів, допомога притулкам кормом тощо). Цей перелік громадських ініціатив не є вичерпним, адже він уключає велику кількість різнопланових дій, ініційованих суб'єктами громадянського суспільства.

Зауважимо, що в межах тилового напряму активізму особливо чітко проявився локальний бізнес як соціально-відповідальний. Перші тижні війни засвідчили, що український бізнес остаточно відійшов від парадигми економічної раціональності (прагнення отримати найбільший економічний результат із мінімальними затратами необхідних ресурсів) до корпоративно-соціальної відповідальності.

Маємо відзначити зростання узгодженості дій українського громадянського суспільства з інститутами держави в умовах війни. Як тільки громадянське суспільство сигналізувало про якусь проблему з виконанням узятих на себе завдань, державні інститути невідкладно реагували.

Наприклад, спрощення правил для ввезення України гуманітарної допомоги, ліквідації блокпостів, які в певний момент ускладнили перевезення гуманітарних вантажів, запровадження спрощеної процедури розмитнення товарів у воєнний час і т. ін. І навпаки, коли державні інститути просили допомоги з певного питання, активісти оперативно реагували.

Активізм на *закордонному* напрямі включає широкий комплекс дій суб'єктів українського громадянського суспільства, які спрямовані на взаємодію з громадськістю з-за кордону, представниками української діаспори. Ці взаємодії стосувалися: 1) формування об'єктивної думки про російську агресію в Україні, поширення інформації про дії російської влади та армії; 2) забезпечення гуманітарних потреб української армії й вимушених переселенців, передачі гуманітарної допомоги з-за кордону в Україну; 3) залучення широких можливостей громадської дипломатії для тиску на уряди демократичних держав для збільшення їх підтримки України, тиску на міжнародні корпорації задля їх виходу з російського ринку; 4) перекладання іноземними мовами інформації про події в Україні для поширення вірогідної інформації в соціальних медіа й іншими каналами; 5) поселення тих громадян України, які звернулися за тимчасовим захистом, сприяння їх працевлаштуванню. Це лише кілька напрямів громадського активізму воєнного часу в сегменті міжнародних взаємодій.

2.2. Основні напрями громадського активізму воєнного часу організованого типу

Виділимо кілька напрямів організованої громадської діяльності української спільноти в умовах війни. Відзначимо, що ті формати громадського активізму воєнного часу, про які ми згадаємо, є лише частиною широкого спектра дій, ініціатив. Із кожним днем війни спектр напрямів громадського активізму мав тенденцію до збільшення, а також змінювалися завдання відповідно до потреб конкретного моменту. Тобто громадський активізм періоду війни характеризується стрімкою динамікою, швидкими реакціями на нові виклики, спричинені зовнішньою агресією.

Перша група дій стосується численних ініціатив волонтерських організацій. Громадські структури, які підтримують армію та вимушено переміщених осіб, в Україні функціонують уже майже десятиліття. Тому досвід організації такої допомоги українськими волонтерами накопичений чималий. Волонтерські ініціативи, зумовлені війною, можна згрупувати за потребами: їжа, військові потреби, медична допомога, одяг, вантажні й пасажирські перевезення, перекладачі, психологічна допомога та ін. Під час війни створено різноманітні платформи (<https://v-tylu.work/>, <https://volonter.org/>, <https://t.me/people4ua> та ін.), на яких кожен міг запропонувати

себе як волонтера в певному напрямі або ж просити про якусь допомогу. Волонтерські організації декларували вузьку спрямованість (допомога людям з інвалідністю, вимушеним переселенцям, покинутим тваринам та ін.), конкретну сферу діяльності (перевезення гуманітарної допомоги або людей із зони бойових дій, приготування їжі на потреби фронту чи вимушених переселенців, пошук зниклих людей та ін.). Безумовно, волонтерський рух є найбільш організованим, ефективним сегментом громадянського активізму у воєнний час. Можна з упевненістю сказати, що військова агресія росії привела до створення однієї з найбільших міжнародних волонтерських мереж.

Друга група дій стосується кіберактивізму, цифрового активізму. Роль активістів у цьому напрямі є надзвичайно важливою, позаяк нинішні війни ведуться не лише в реальних географічних координатах, а й у віртуальному просторі. Основну роль тут відіграють ІТ-спеціалісти, ІТ-компанії. Вони допомагають відбивати DDoS-атаки на банківський сектор, офіційні сайти органів влади України тощо, організують кібератаки на інфраструктуру державного сектору російської федерації. Створено цілу ІТ-армію України, яка виконує багато завдань: розробка спеціального програмного забезпечення, створення спеціалізованих чат-ботів і т. ін. Ці процеси отримали підтримку держави, зокрема Міністерства цифрової трансформації України.

Третя група дій стосується бійців інформаційного фронту. Основними, але не єдиними майданчиками для інформаційного активізму є соціальні мережі. Нині блогери, інфлюенсери, особливо ті, котрі мають мільйонні аудиторії, справді здатні формувати громадську думку. Перед «бійцями» інформаційного фронту постало багато завдань: копірайтинг, SMM, фактчекінг, шерінг, збір інформації, блокування пропагандистських ресурсів тощо. Навичок звичайного користувача є достатньо для інформаційного активізму, наприклад блокування сторінок у соціальних мережах з антиукраїнським контентом, запобігання поширенню фейків тощо.

Важливим напрямом діяльності для активістів інформаційного фронту є підготовка якісного іншомовного контенту для інформування громадян інших країн про ситуацію в Україні. Прикладами є ресурси We Are Ukraine (<https://www.weareukraine.info/>), Post to Stop War in Ukraine (<https://post-to-stop-war.in.ua/>) та ін. Потреба в таких ініціативах громадськості зумовлена тим, що Україна не має потужної системи мовлення на закордонну аудиторію іноземними мовами. Саме такі канали комунікації спрямовані на озвучення меседжів України, поширення закликів до громадськості інших

країн посилювати тиск на свою владу щодо підтримки України, прийняття її до ЄС, посилення санкцій щодо росії тощо. Не менш важливим, але дуже складним для реалізації завданням є трансляція інформації на російську аудиторію. Ця робота ускладнюється інформаційною агресією, мовою ворожнечі з боку російських користувачів соціальних мереж. Особливо це відчутно в перші тижні війни, коли всі популярні соціальні мережі були доступні користувачам із росії.

Четверта група дій стосується долучення населення до охорони громадського порядку в населених пунктах, на дорогах. Ініційовані владою, а також самовільні блокпости споруджувалися силами активістів з усеможливих матеріалів. Об'єднання зусиль поліції, добровольців територіальної оборони та громадськості спрямоване на протидію проходженню російської військової техніки й проникнення диверсійних груп. Силами громадськості облаштовувалися численні блокпости. Однак активність українців у встановленні самовільних блокпостів уже через кілька днів після початку війни показала деяку неефективність, бо вони перешкоджали руху екстрених служб, гуманітарних вантажів. Відтак різні добровольчі формування громад були залучені до впорядкування блокпостів спільно з районними військовими адміністраціями. Наприклад, на теренах Львівської області за перші дні російської агресії встановлено 544 блокпости, однак уже через два тижні їх кількість була скорочена до близько сотні. Решта блокпостів перетворені на спостережні пункти, життєдіяльність яких підтримувалася місцевими громадами.

За закликами місцевої влади населення залучено до цілодобового патрулювання. Тих, хто бажав патрулювати, реєстрували в найближчих державних адміністраціях, уключали до патрульних груп для допомоги поліції та силам територіальної оборони. Такий досвід для українців не новий, адже після кривавих подій під час Революції гідності (ніч на 19.02.2014 р.) відбулася «Ніч гніву» (погроми адміністративних будівель у Львові, Тернополі, Івано-Франківську й ін.). Власне, тоді велика кількість добровольців уключилася в процеси забезпечення безпеки міст і недопущення мародерства. У 2022 р. основну увагу таких патрулів спрямовано на виявлення диверсантів та усунення наслідків їхньої підривної роботи.

Також за ініціативи Державного агентства автомобільних доріг України залучено громадян, територіальні громади до демонтажу дорожніх знаків, табличок із назвами адміністративних приміщень чи інших об'єктів, де вказано назву населеного пункту. Усі знаки передавалися на зберігання місцевій владі. Це робилося для дезорієнтації російських військ, які

мали поганий зв'язок та великі труднощі з орієнтацією на місцевості. Натомість населення сприяло розміщенню нових знаків, спрямованих не на регулювання дорожнього руху, а на психологічний вплив на російських військових, наприклад знак «Окупантам рух заборонено».

Як бачимо, українська громадськість у протидії російській агресії тісно взаємодіяла з державними інститутами. Умови війни сприяли тісній кооперації державного та громадського секторів. Якщо в мирний час між державою й громадянським суспільством традиційними є дебати, більші чи менші протистояння, то війна визначила інші алгоритми взаємодії – оперативні та спрямовані на компроміс.

П'ята група дій – класичні формати громадського активізму (мітинг, демонстрація, пікет, хода й под.). Зауважимо, що правовий режим воєнного часу забороняє проведення таких масових заходів. Під час війни проводити їх складно з огляду на високий ризик для життя та здоров'я організаторів, учасників. Утім, навіть в умовах перебування під загрозою фізичної ліквідації з боку російських військових українські громадяни виходили на проукраїнські протести. Уточнимо, що масові акції протесту цивільного населення з українською символікою проходили саме в той час, коли міста були під контролем російських військ. Велика кількість таких масових заходів відбулась у південних областях України, охоплених війною: Запорізькій (Енергодар, Мелітополь, Токмак, Бердянськ та ін.), Луганській (Старобільськ), Донецькій (Краматорськ, Маріуполь), Херсонській (Генічеськ, Нова Каховка, Скадовськ, Херсон та ін.). У ході багатьох таких мирних акцій із вимогою до російських військ відступити з боку російських військових була застосована зброя, наявні людські жертви. Зокрема, у Новій Каховці, Мелітополі, Чаплинці й інших населених пунктах України російські військові відкривали вогонь по беззбройних учасниках мирних протестів. Показово, що мирні акції протесту в захоплених містах на півдні України не були припинені навіть після початку арештів, погроз розстрілу за участь у мирних протестах під українськими прапорами, а також викрадення представників державної влади, місцевого самоврядування, координаторів протестів, місцевих активістів, правозахисників, священників, журналістів.

Також населення багатьох українських населених пунктів організовано виходило на зустріч російській техніці з вимогами не пропустити її. Подекуди це було результативним. Зафіксовані приклади того, як російські війська відступали під тиском беззбройних громадян, які не дозволили увійти в їхній населений пункт.

Ті самі форми громадського активізму, які стосуються акціонізму (тобто перформанси, гепенінги, артінсталляції, флешмоби й под.), також активно проводяться для протидії агресії росії, але більшою мірою поза межами України. Практично повсюдно проходили різні публічні заходи на підтримку України з меседжами та вимогами, які змінювалися від ситуації в Україні. У перші дні війни учасники мирних акцій просили уряди надати військову й гуманітарну допомогу Україні, заблокувати доступ росії до SWIFT, посилити санкції щодо окремих громадян російської федерації тощо. Велика частина меседжів стосувалася прохання «закриття неба», тобто охоплення України системою багатошарової протиповітряної оборони НАТО. Багато антивоєнних протестів за межами України були організовані завдяки українській діаспорі по всьому світу. І лише в росії та Білорусі учасники таких акцій притягалися до відповідальності.

Шоста група дій стосується громадських ініціатив, спрямованих на збереження життя й здоров'я військових, цивільного населення під час війни. Передусім, виділимо донорство крові. Також силами медичних установ, медичних закладів освіти організовані тренінги з надання домедичної допомоги. Власне, тут бачимо активізм із двох боків: одні хотіли навчити, а інші – навчитися. Сюди ж віднесемо численні ініціативи, пов'язані зі збором та адресною передачею медикаментів на потреби військових і цивільного населення, вивезенням важкохворих за межі України. Не можна оминати й надання багатьма приватними медичними закладами безоплатних послуг, онлайн-консультації лікарів. У зоні ведення бойових дій навіть складні операції робилися з дистанційним залученням спеціалістів завдяки відеозв'язку.

Сьома група дій стосується сфери культури та духовного життя. Наприклад, Міністерство культури та інформаційної політики України залучило широку громадськість до систематизації інформації про шкоду, заподіяну російськими агресорами об'єктам культурної спадщини в Україні. Завдяки небайдужим громадянам фіксуються факти руйнування археологічних об'єктів, старовинних будівель, історичних кладовищ, пам'ятників, релігійних споруд, творів мистецтва, пам'яток природи, будівель закладів культури тощо. Завдяки громадськості систематизувалися випадки пограбування російськими військовими музеїв, бібліотек і под. Верифіковану інформацію буде передано Міжнародному кримінальному суду в Гаазі для проведення слідчих дій.

Одним із найяскравіших став кейс порятунку силами громадськості робіт всесвітньо відомої української художниці М. Примаченко. Російська армія в ході наступу спалила історико-краєзнавчий музей у смт Іванків

Київської області, де зберігалася частина робіт художниці. Саме місцева громада зуміла врятувати велику кількість експонатів музею.

Також у старовинних містах України, частина яких є спадщиною ЮНЕСКО, а також там, де в музейних фондах зберігаються цінні експонати, громадськість, влада, локальний бізнес доклали великих зусиль, щоб запобігти їх руйнуванню під час можливих бомбардувань. Наприклад, у Львові об'єкти, розміщені просто неба, були огорнуті вогнетривкими та захисними матеріалами. Вітражі закрито захисними екранами. Унікальні скульптури, зокрема сакрального характеру, демонтовано та перенесено в підземелля. Такі делікатні роботи з об'єктами спадщини ЮНЕСКО проводить не громадськість, а професіонали-реставратори, проте в умовах війни на рівні суспільства й неурядових організацій (наприклад Товариства охорони пам'яток історії та культури) акумульовані людські, фінансові, технічні й інші ресурси для цього.

Важливою частиною громадського активізму стало згуртування представників сфери культури, духовного життя довкола спільних проблем, які не лише були гострими в дні війни, а й ще тривалий час будуть актуальні після завершення російської агресії. Наприклад, з ініціативи муніципального музею у Львові «Територія терору» організовано Музейний кризовий фонд «Швидка музейна допомога». Його завданням визначено фінансову підтримку музеїв, передусім із малих міст і селищ на Сході та Півдні України, які опинилися в епіцентрі російської агресії. У період гострої фази війни допомога стосувалася задоволення базових потреб (їжа, медикаменти) працівників цих музеїв, що вони вижили та зберегли локальну спадщину. Подальші формати підтримки заплановані для повоєнного відновлення.

Восьма група дій стосується сфери науки й освіти. Українські науковці в перші дні війни звернулися до компаній Clarivate та Elsevier, яким належать реферативні, бібліографічні бази даних Scopus і Web of Science, із проханням припинити співпрацю з росією, позбавити російські установи доступу до цих баз даних, припинити індексування російських видань. Українська наукова та педагогічна спільнота активно включилася в лобіювання питання обмеження можливостей участі росії в усіх інструментах ЄС щодо наукового й інноваційного співробітництва. Утім, росія сама відмовилася від згаданих наукометричних баз й анонсувала намір створення національної бази.

Також українські дослідники звернулися з численними зверненнями до закордонних установ, дослідницьких фондів із проханням переглянути свою політику співпраці у сфері освіти і науки з росією та тими

державами, які підтримали збройну агресію проти України. Вітчизняні вчені об'єдналися довкола ідеї обмеження можливості участі росії в усіх інструментах ЄС щодо наукового й інноваційного співробітництва (Horizon Europe, Interreg Europe, Eureka та ін.). Також спільнота українських науковців ініціювала питання виключення російської федерації з низки міжнародних організацій (Міжурядова океанографічна комісія ЮНЕСКО, Секретаріат договору про Антарктику, Науковий комітет з антарктичних досліджень, Міжнародний центр чорноморських досліджень та ін.). Українська науково-педагогічна спільнота активно лобювала бойкот проведення міжнародних наукових заходів у російській федерації, зупинку участі російських науковців, студентів і закладів освіти в міжнародних програмах академічної мобільності тощо. Загалом науково-педагогічна спільнота в дні війни сильно згуртувалася й чітко артикулювала свої вимоги.

Зауважимо, що в межах статті ми не можемо представити весь спектр напрямів громадського активізму, а вказали лише ті, які найчіткіше проявилися в перший місяць військової агресії росії на теренах України.

2.3. Основні напрями громадського активізму воєнного часу стихійного типу

Громадський активізм українців під час воєнного часу мав не лише організований, а й стихійний характер. Його реалізація диктувалася ситуацією, вимогою конкретного часу конкретній локації. Укажемо на кілька типів активізму стихійного типу.

Перша група дій стосується захоплення беззбройним цивільним населенням із ризиком для свого життя російської військової техніки й узяття в полон військових окупаційної армії. Частина сюжетів видається абсолютно сюрреалістичними. Це й захоплення цивільним населенням воєнної техніки як трофеїв, і всілякі способи дезінформації російських військових та ін. Такі дії посилюють технічні й людські втрати ворога. Активізм, який у мирний час був би оцінений як злочини, у воєнний час знаходить колосальну громадську підтримку (особливо завдяки соціальним мережам) і вдячність на різних рівнях.

Друга група дій стосується реагування громадськості на мародерство. Такою реакцією стало невідкладне покарання тих, хто у воєнний час посягнув на майно поранених, убитих, із приміщень, які зруйновані або ж не охороняються. У воєнний час очевидці стають і слідчими, і суддями, і виконавцями народного вироку. Звичайно ж, в Україні існують кримінально-процесуальні механізми покарання мародерів; вони навіть були посилені після початку війни (від 3 до 10 років позбавлення волі), однак фіксація

таких випадків найчастіше у воєнний час одразу переростала в самосуд, який отримував схвалення і народу, і неформальне схвалення влади.

Фактично з перших днів війни Україною почав ширитися народний флешмоб під умовною назвою «Спіймай та покарай мародера», бо в дуже багатьох містах фіксувалися такі експрес-самосуди. Найпопулярнішим видом покарання мародерів під час російської агресії 2022 р. стало примотування спійманого до найближчого стовпа. Такі опори відігравали роль середньовічного ганебного стовпа для публічної ганьби злочинця. Для посилення соціально-виховного ефекту (так би мовити, превентивні заходи) з мародера знімали привселюдно одяг, шмагали ременем тощо. Власне, покарання передбачало передусім публічну ганьбу, осоромлення.

Також влада та громадськість запропонували альтернативні моделі поведінки з мародерами, коли йшлося про масові розграбування. Наприклад, у Мелітополі облаштовано спеціальний павільйон, де групи охорони правопорядку приймали повернення привласнених товарів. Мародерів мотивували до повернення тим, що засобами відеоспостереження їхні злочинні дії були зафіксовані й щодо винних, які не повернуть майно, буде розпочато кримінальне провадження. Правоохоронці та активісти одразу почали розшук та ідентифікацію підозрюваних через соціальні мережі.

Третя група дій стосується взяття в полон або ж фізичної ліквідації російських військових. Тут активність проявляють ті цивільні особи, які, з огляду на сфери професійної діяльності, хобі, володіють зброєю. Прикладом є українські єгері, мисливці. Від перших днів війни за підтримки органів влади, територіальної оборони єгері, лісники, мисливці фактично влаштовують «сафарі» на російських військових. Ці люди цінні своїми знаннями стежок, ярів на конкретній місцевості, де може переховуватися ворог. Показово, що ці групи українських громадян були активізовані державою (Міністерством оборони України).

Четверта група дій громадськості стосувалася виготовлення саморобних засобів оборонного призначення. Передусім ідеться про пляшки із запальною сумішшю для подальшого знешкодження нею російської техніки. Показово, що державні інституції (Міністерство внутрішніх справ України та ін.) через соціальні мережі й месенджери активно інструктувало, як виготовляти легкозаймисті суміші. У мирний час щось схоже видалося б фантастикою.

У міру наростання російської агресії винахідливість, творча енергія українців мали лише висхідну динаміку. Наприклад, замість ручного кидання коктейлів Молотова, народними винахідниками була запропонована конструкція катапульти, яка здатна метати запалені пляш-

ки на значно більшу відстань. Ось так винаходи древніх греків стають у нагоді в ході високотехнологічних воєн ХХІ ст.

Також громадськість споруджувала барикади з автомобільних шин, щоб їх підпал із наближенням ворога сповільнив просування ворожої техніки. Велика кількість громадян, представників бізнесу долучилася до збору металу та виготовлення з них різних невибухових загороджень, передусім протитанкових «їжаків», «зірок». Такі металоконструкції спрямовані на зупинку або бодай сповільнення важкої військової техніки ворога. До їх виготовлення долучалися учні й педагоги професійно-технічних училищ, приватні підприємці, які до війни виготовляли продукцію з металу. Для більшості це стало абсолютно новим соціальним досвідом. Також масового характеру набуло виготовлення маскувальних сіток, до чого долучались усі вікові групи.

П'ята група дій стосується сфери релігійного життя, взаємодії релігійних організацій і вірян у протидії російській агресії. Передусім, відзначимо, що в Україні від перших днів війни російська армія обстрілює сакральні споруди (причому всіх конфесій). Зруйновано багато старовинних та новітніх будівель релігійного призначення. У випадку руйнування будівель релігійних організацій передусім духовенство та віряни ставали на захист предметів церковного вжитку, запобігання мародерству з пошкоджених храмів.

Ще від днів Революції гідності багато релігійних громад активно займалися збором допомоги, широким спектром дій на підтримку української державності. Відтак у дні війни 2022 р. вони мали напрацьовані мережі соціальних контактів для взаємодії за різними напрямками: надання медичної допомоги й тимчасового притулку, допомога фронту, приготування їжі тощо. У час війни багато сакральних споруд ставали укриттям від обстрілів та бомбардувань. Вони стали осередками збору та видачі речей вимушеним переселенцям. Важливими є ініціативи релігійних організацій у допомозі вимушеним переселенцям під час евакуації, під час їх очікування на перетин державного кордону. Релігійні громади організовували харчування для вимушених переселенців, збирали й перерозподіляли для них речі найпершої потреби. Спектр дії релігійних громад нині дуже широкий. Зауважимо, що церква має давню традицію бути важливою ланкою в соціальних ініціативах, особливо в кризові періоди (філософія соціального служіння).

Шоста група дій стосується підтримки домашніх тварин, бо не всі власники, рятуючись від обстрілів, могли вивезти їх із собою. Велика кількість колись домашніх тварин була знайдена на вокзалах, уздовж трас.

Частину таких тварин узяли під опіку притулки для тварин. Такі притулки налагодили передання тварин новим господарям, а також спільнота допомагала кормами. Загалом допомога покинутим, загубленим домашнім тваринам стала окремим напрямом згуртування суспільства. Запущено багато онлайн-ініціатив (Zoopatrul Kyiv, Save Pets of Ukraine, «Фауна сервіс» та ін.), чат-ботів, груп у соціальних мережах. Так збиралась інформація, оброблялися прохання про допомогу від власників домашніх тварин, заводчиків, зооволонтерів, громадян, які знайшли покинутих тварин.

Особливою проблемою під час війни були зоопарки, розміщені в зоні ведення бойових дій, причому як приватні, так і державні. Великою була роль небайдужих громадян у підтримці тварин, які опинилися заручниками війни, щонайменше їжею та водою. Однак щирі наміри допомогти тваринам у часи війни мають і трагічні наслідки, наприклад у Feldman Escopark у Харківській області були розстріляні добровольці, які після закликів у соціальних мережах погодилися приїхати, щоб нагодувати тварин. Водночас громадянам у перервах між обстрілами та бомбардуваннями все ж удалося вивезти частину тварин із різних зоопарків, притулків для тварин.

Оскільки зоопарки не мають прибутку у воєнний час, то утримання тварин стало великою проблемою. Виходом є викупування онлайн-квитків на умовні відвідини зоопарку небайдужими громадянами. Такий особливий вид краудфандингу став шляхом до збереження тварин. І в таких діях ми теж убачаємо громадський активізм.

Сьома група дій стосується евакуаційного активізму. Констатувати, що це винятково стихійний тип активізму, було б неправильно, адже до здійснення евакуації активно долучені держава та волонтерські організації. Водночас процес евакуації засвідчив велику згуртованість суспільства у взаємодопомозі. Передусім, через соціальні мережі відбувався пошук тих, хто міг узяти додаткового пасажира. Через спеціальні сервіси одні громадяни могли повідомити про місце в автомобілі, а інші – скористатися такою пропозицією. Тут не йдеться про надання платних транспортних послуг, а саме про готовність допомогти співгромадянам. Також евакуаційний напрям проявився в допомозі добратися з відносно безпечних міст до державного кордону. Жителі прикордонних сіл України надавали допомогу тим, хто тривало очікував на перетин кордону, що було особливо актуально в перші дні війни.

Як і у випадку з активізмом організованого типу, тут ми вказали лише на невелику частину напрямів громадського активізму воєнного часу стихійного типу. Згадані кейси дають уявлення про архітектуру активізму воєнного часу, однак далеко не вичерпно характеризують її.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Активізм воєнного часу є системою ініціатив громадян, їх взаємодій (між собою, із військовими підрозділами, урядовими та неурядовими інституціями, іншими суб'єктами) щодо протидії державі-агресору, порятунку життя громадян, збереження або відновлення інфраструктури тощо. Цей тип активізму є елементом системи громадського активізму, що виникає у відповідь на збройну агресію й реалізується в умовах воєнного часу. Усі характеристики активізму воєнного часу є наслідком порушення суверенітету, територіальної цілісності однієї держави іншою (агресором), зумовлені реаліями воєнного часу. Активізм воєнного часу: 1) територіально обмежується кордонами держави, щодо якої була здійснена збройна агресія, але розгортається й поза її межами у форматі антивоєнного активізму; 2) реалізується як у реальному, так і у віртуальному вимірах; 3) має потенціал об'єднання широкої громадськості в міжнародному масштабі.

Структурна модель громадського активізму воєнного часу поєднує три підсистеми: 1) фронтову; 2) тилову; 3) закордонну. Кожна з них складається з громадського активізму онлайн- та офлайн-форматів, а також поєднує активізм організованого й стихійного типів. Із початком збройної агресії росії українська громадськість найбільш активно долучалася до таких форм громадського активізму: волонтерство на підтримку армії; фінансова допомога, передусім армії, закладам охорони здоров'я; протидія інформаційній дезінформації; допомога вимушеним переселенцям (житло, одяг, базові речі, медикаменти, транспортні перевезення тощо) та ін. Це лише верхній щабель у системі громадянського активізму в умовах війни.

Фронтowa підсистема активізму воєнного часу включає широкий комплекс дій населення там, де ведуться бойові дії, можливе замінування об'єктів. Відтак такий активізм небезпечний для життя й здоров'я активістів. Активісти допомагають державним структурам у виконанні конкретних завдань воєнного часу або ж беруть на себе якийсь сегмент робіт: допомога рятувальникам розбирати завали після бомбардувань, перевезення поранених до лікарень, пошук зниклих, сприяння в евакуації цивільного населення, допомога харчами тощо.

Тилова підсистема активізму воєнного часу включає комплекс різнопланових дій громадськості. Цей активізм має менші ризики для життя й здоров'я активістів, аніж у межах фронтової підсистеми. Активісти доповнюють дії державних інститутів щодо матеріально-технічної підтримки армії, госпіталів, вимушених переселенців. Вони стають «віртуальними бійцями» інформаційного фронту, рятують тварин,

розшукують зниклих людей, підписують петиції, формують громадську думку, долучаються до підтримки правопорядку й т. ін.

Закордонна підсистема активізму воєнного часу передбачає взаємодію української громадськості з громадськістю з-за кордону, представниками української діаспори. Ці взаємодії стосуються формування об'єктивної думки про російську агресію в Україні; гуманітарних потреб української армії та цивільних осіб; залучення широких можливостей громадської дипломатії для тиску на уряди демократичних держав для збільшення підтримки України, тиску на міжнародні корпорації задля їх виходу з російського ринку.

З огляду на обсяги статті ми обмежились аналізом порівняно невеликої кількості напрямів громадського активізму організованого й стихійного типів, які зафіксовані в перший місяць російської агресії щодо України 2022 р. Водночас відзначимо, що система воєнного активізму є значно ширшою, що потребує подальшого вивчення та концептуалізації. Кейс України 2022 р. дає широкий емпіричний матеріал для подальшої концептуалізації громадського активізму воєнного часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Axelrod, R. (1984). *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books.
2. Axelrod, R. (1997). *The Complexity of Cooperation*. Princeton: Princeton University Press.
3. Baldwin, J. (Ed.) (2018). *Taking it to the streets: Public theologies of activism and resistance*. Lanham, MD: Lexington Books.
4. Czech, S. (2016). Mancur Olson's Collective Action Theory 50 Years Later. A View from The Institutionalist Perspective. *Journal of International Studies*, № 9 (3), pp. 114–123.
5. Greijdanus, H., Fernandes, C. A de Matos, Turner-Zwinkels F. et al. (2020). The psychology of online activism and social movements: relations between online and offline collective action. *Current Opinion in Psychology*, № 35, pp. 49–54.
6. Khoma, N. (2014). Postmodernistyczne formy politycznego sprzeciwu (na przykładzie wydarzeń na Ukrainie w latach 2013–2014). In: H. Chałupczak, M. Pietraś, E. Pogorzała (Eds.), *Europa Środkowo-Wschodnia w procesie transformacji i integracji. Wymiar społeczny*, pp. 255–261. Zamość: Wydawnictwo «Officina Simonidis».
7. Khoma, N. (2015). Modern forms of political protest (for example political happeening). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, соціологія, політологія*, № 1, pp. 242–247.
8. Khoma, N. (2015). Postmodern forms of political opposition (at the example of events in Ukraine during the late 2013-2014). *Facta Simonidis*, № 1 (8), pp. 27–40.
9. Macy, M. W. (1991). Chains of cooperation: Threshold effects in collective action. *American Sociological Review*, № 56, pp. 730–747.

10. Olson, M. (1965). *The logic of collective action*. Cambridge: Harvard University Press.

11. Ostrom, E. (1998). A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action. *The American Political Science Review*, № 91 (1), pp. 1–22.

12. Ostrom, E. (2000). Collective action and the evolution of social norms. *Journal of Economic Perspectives*, № 14 (3), pp. 137–158.

13. Reuben, E. (2003). *The Evolution of Theories of Collective Action*. Amsterdam: Tinbergen Institute.

14. Richards, I., Wood, M. A. (2018). Hacktivists against terrorism: A cultural criminological analysis of Anonymous' antiIS campaigns. *International Journal of Cyber Criminology*, № 12 (1), pp. 187–205.

15. Sandoval-Almazan, R., Gil-Garcia, J. R. (2014). Towards cyberactivism 2.0? Understanding the use of social media and other information technologies for political activism and social movements. *Government Information Quarterly*, № 31 (3), pp. 365–378.

16. Simon, H. (1957). *Models of Man: Social and Rational; Mathematical Essays on Rational Human Behavior in Society Setting*. New York: John Wiley.

REFERENCES

1. Axelrod, R. (1984). *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books (in English).

2. Axelrod, R. (1997). *The Complexity of Cooperation*. Princeton: Princeton University Press (in English).

3. Baldwin, J. (Ed.) (2018). *Taking it to the streets: Public theologies of activism and resistance*. Lanham, MD: Lexington Books (in English).

4. Czech, S. (2016). Mancur Olson's Collective Action Theory 50 Years Later. A View from The Institutional Perspective. *Journal of International Studies*, № 9 (3), pp. 114–123 (in English).

5. Greijdanus, H., Fernandes, C. A de Matos, Turner-Zwinkels F. et al. (2020). The psychology of online activism and social movements: relations between online and offline collective action. *Current Opinion in Psychology*, № 35, pp. 49–54 (in English).

6. Khoma, N. (2014). Postmodernistyczne formy politycznego sprzeciwu (na przykładzie wydarzeń na Ukrainie w latach 2013–2014). In: H. Chałupczak, M. Pietraś, E. Pogorzała (Eds.), *Europa Środkowo-Wschodnia w procesie transformacji i integracji. Wymiar społeczny*, pp. 255–261. Zamość: Wydawnictwo «Officina Simonidis» (in Polish).

7. Khoma, N. (2015). Modern forms of political protest (for example political happening). *Visnyk of Dnipropetrovsk university. Series Philosophy, Sociology, Political sciences*, № 1, pp. 242–247 (in English).

8. Khoma, N. (2015). Postmodern forms of political opposition (at the example of events in Ukraine during the late 2013–2014). *Facta Simonidis*, № 1 (8), pp. 27–40 (in English).

9. Macy, M. W. (1991). Chains of cooperation: Threshold effects in collective action. *American Sociological Review*, № 56, pp. 730–747 (in English).

10. Olson, M. (1965). *The logic of collective action*. Cambridge: Harvard University Press (in English).

11. Ostrom, E. (1998). A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action. *The American Political Science Review*, № 91 (1), pp. 1–22 (in English).
12. Ostrom, E. (2000). Collective action and the evolution of social norms. *Journal of Economic Perspectives*, № 14 (3), pp. 137–158 (in English).
13. Reuben, E. (2003). *The Evolution of Theories of Collective Action*. Amsterdam: Tinbergen Institute.
14. Richards, I., Wood, M. A. (2018). Hacktivists against terrorism: A cultural criminological analysis of Anonymous' antiIS campaigns. *International Journal of Cyber Criminology*, № 12 (1), pp. 187–205 (in English).
15. Sandoval-Almazan, R., Gil-Garcia, J. R. (2014). Towards cyberactivism 2.0? Understanding the use of social media and other information technologies for political activism and social movements. *Government Information Quarterly*, № 31 (3), pp. 365–378 (in English).
16. Simon, H. (1957). *Models of Man: Social and Rational; Mathematical Essays on Rational Human Behavior in Society Setting*. New York: John Wiley (in English).

Матеріал надійшов до редакції 25.03.2022 р.